

پیدایش منطقه کلان شهری و بازتاب فضایی آن، مطالعه موردی شهر رشت*

علیرضا پور شیخیان

دانش آموخته دوره دکترای جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات

AR Poursheikhian@ yahoo.com

دکتر اصغر نظریان

استاد گروه جغرافیای دانشگاه تربیت معلم تهران

چکیده:

شهر رشت در سال ۱۳۸۵ با ۵۵۷۳۶۶ نفر جمعیت و با دارا بودن نیمی از جمعیت شهر نشین استان گیلان، به عنوان مهمترین کلان‌شهر ناحیه‌ای در شمال ایران از جایگاه ویژه‌ای برخوردار می‌باشد. این شهر با عملکردهای متنوع و گسترده اقتصادی و اجتماعی از موقعیت ممتاز منطقه‌ای بهره‌مند بوده و علاوه بر تسلط همه جانبه در منطقه شهری خود بر شهرهای اقماری مانند، خمام، کوچصفهان، لشت‌نشاء، سنگر و خشکیبجار، نفوذ خدماتی مؤثری نیز بر کانون‌های شهری و روستایی سراسر ناحیه دارد.

شهر رشت با توسعه فضایی و کالبدی خود از یک طرف، به سرعت جمعیت و فعالیت‌های اقتصادی را به نواحی حاشیه‌ای سوق می‌دهد و از طرف دیگر با جذب امکانات شهرهای اقماری، تغییرات شگرفی را در کالبد شهری خود ایجاد کرده و بازتاب‌های متنوعی را از نظر تراکم و تمرکز جمعیت، رشد و گسترش شتابان و ناموزون شهری، ادغام روستاهای پیرامون و روند اشغال اراضی کشاورزی ایجاد کرده است. این شهر به جای توزیع بهینه سرمایه و امکانات در سطح شهرهای پیرامونی، گرایش روز افزونی به تمرکز گرایی دارد. وابستگی شهرهای اقماری به شهر رشت سبب فقدان تنوع اقتصادی و اجتماعی در آنها شده و این شهرها را از انسجام و پویایی درونی محروم ساخته و با وجود دارا بودن جمعیت و خدمات شهری به مراکز خوابگاهی گروه‌های کم درآمد تبدیل کرده است. عدم پویایی شهرهای پیرامونی بیش از آنکه متاثر از عدم دانش فنی و یا کمبود سرمایه باشد، بیشتر مربوط به روابط متقابل و نا برابر شهر رشت با شهرهای پیرامون استوار است و همیشه این رابطه به نفع مادر شهر و به زیان شهرهای اقماری می‌باشد.

واژه های کلیدی: منطقه مادر شهری، کلان‌شهر، بازتاب فضایی، شهر رشت

* این مقاله از رساله دکترای رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری تحت عنوان " پیدایش منطقه کلان شهری و بازتاب فضایی آن، مطالعه موردی شهر رشت " به راهنمایی آقای دکتر اصغر نظریان استخراج شده است.

مقدمه

گسترده‌گی و پیچیدگی کلان شهرها موجب شده تا پرداختن به این جریان، از یک سو در زمره اولویت‌های سیاسی و برنامه‌های شهری قرار گیرد و از سوی دیگر، ضرورت انجام مطالعات و تحقیقات خاص با دیدگاه‌ها و نگرش‌های متنوع را مطرح سازد (داودپور، ۱۳۸۴، ص ۵۳).

شهرنشینی در استان گیلان حاصل تلاقی‌های تاریخی، اجتماعی و مازاد اقتصادی است. شهرنشینی در این منطقه از سابقه طولانی برخوردار نیست. زیرا روند تاریخی شهرنشینی گیلان بیش از آنکه متأثر از سطوح ملی باشد، متأثر از شهرنشینی کشور روسیه بوده است. چون بدلیل موقعیت جغرافیایی، گسترش روابط تجاری به خصوص تجارت ابریشم، اشغال و حضور روسها در دو جنگ جهانی اول و دوم در منطقه سبب این تأثیرپذیری شده بود. ولی با ظهور سلسله صفویه روند شهرنشینی گیلان متأثر از حکومت‌های مرکزی ایران گردید و کم کم دسترسی به منابع اقتصادی مانند زمین‌های کشاورزی، جنگل، دریا و راه‌های ارتباطی زمینی و دریایی اقتصاد این نواحی را رونق بخشید و موجب پیدایش کانونهای شهری و فراوانی جمعیت در آن گردید (رهنمایی، ۱۳۸۲، ص ۱۰۳).

شهر رشت که در ابتدا روستایی کوچک بیش نبود با تضعیف و فروپاشی قدرت حاکمان محلی در بیه پیش (لاهیجان) و بیه پس (فومن) از زمان صفویه مطرح می‌شود. بعدها به دلیل موقعیت جغرافیایی مناسب، پتانسیل‌های طبیعی متنوع، مکان‌گزینی بهینه، دسترسی به راه‌های ارتباطی، بهره‌مندی از رودخانه سفیدرود و همچنین مقر کانونی آن در جلگه گیلان نقش مرکزیت آن در حاکمیت‌های بعدی نیز تقویت شده است. در دهه‌های اخیر به دنبال تغییرات سیاسی و اقتصادی در عرصه‌های منطقه‌ای، ملی و بین‌المللی شهر رشت با افزایش شدید جمعیت روبرو شده و با تمرکز هر چه بیشتر فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی به گسترش فضایی و کالبدی خود دست زده است. در حال حاضر شهر رشت با تمرکز کارکردهای خدماتی، اداری و سیاسی به عنوان نیروی محرکه اصلی توسعه اقتصادی و اجتماعی منطقه عمل نموده و با ایفای نقش مدیریت داخلی استان و حوزه‌های نفوذ نسبت به مراکز همجوار خود مانند شهرهای گرگان، ساری، قزوین، زنجان و اردبیل به عنوان قوی‌ترین مادر شهر ناحیه‌ای در شمال ایران مطرح می‌باشد.

۱. طرح مسأله

در کشور ما ابتدا پایتخت و در سطحی پایین‌تر کلان‌شهرهای ناحیه‌ای مکان اصلی تمرکز صنعت، جمعیت، صنایع، سرمایه و خدمات بوده و سایر مناطق، نواحی حاشیه‌ای یا پیرامونی را تشکیل می‌دهند. این مسئله ضمن ایجاد عدم تعادل در سطح ملی، سبب رشد سریع کلان‌شهرهای ناحیه‌ای شده است. در پی این شرایط، کلان‌شهرهای ناحیه‌ای امکانات بخش‌های پیرامونی و فضاها را به خود جذب نموده و نواحی حاشیه‌ای را از مجموعه قابلیت‌هایی که بستری برای رشد اقتصادی تلقی می‌شوند، محروم ساخته است (نظریان، ۱۳۸۴، ص ۲۵).

در دهه‌های اخیر شهر رشت هم از نظر اندازه و هم از نظر تعداد جمعیت به رشد خود ادامه داده است. به گونه‌ای که جمعیت خود را از ۱۰۹۴۹۱ نفر در سال ۱۳۳۵ به ۵۵۷۳۶۶ نفر در سال ۱۳۸۵ رسانیده است و به نوعی در طی این نیم قرن، جمعیت آن ۵ برابر شده است. این شهر با توسعه فضایی و کالبدی خود از یک طرف، به سرعت جمعیت و فعالیت‌های اقتصادی را به نواحی حاشیه‌ای سوق می‌دهد و از طرف دیگر با جذب امکانات شهرهای اقماری و

فضاهای ناحیه‌ای، تغییرات شگرفی را در کالبد شهری خود و پیرامون ایجاد کرده و بازتاب‌های متنوعی را از نظر تراکم و تمرکز جمعیت، گسترش افقی و ناموزون شهری، ادغام روستاهای پیرامون، توسعه کالبدی و فضایی، آلودگی محیط زیست و روند اشغال اراضی کشاورزی ایجاد کرده است.

۲. مبانی نظری و فرضیات

مطالعات و شناخت منطقه‌های شهری به طور رسمی بعد از دهه ۱۹۵۰ از کشورهای توسعه یافته نظیر انگلستان و آمریکا آغاز شد. در راستای توجه به رشد و توسعه فضایی شهرها می‌توان به طرح‌های منطقه شهری با هدف ایجاد تعادل بین دو پارامتر جمعیت و فعالیت در فضا، اشاره کرد (دادروان، ۱۳۷۸، ص ۱۱). در ارتباط با مناطق کلان شهری نظریات، دیدگاه‌ها و مطالب فراوانی به چاپ رسیده است. که غالب آنها در دو طیف عمده برای رفع مشکلات درونی و رفع موانع بیرونی شهرها مطرح شدند.

- دیدگاه انطباق‌گرایان^۱

این گروه معتقد است که مشکلات کلان شهرها بیش از اندازه بزرگنمایی شده است ولی مزایای زندگی در کلان شهرها کاملاً در نظر گرفته نمی‌شود. به اعتقاد این گروه، کنترل رشد مهاجرت در گذشته ثمربخش نبوده و سیاست‌های دولت بیشتر باید در جهت جذب نیروی کار برای کلان شهرها باشد. بنابراین تا هرجا که کلان شهر بتواند از لحاظ اقتصادی رشد نماید و موجب رشد و توسعه کشور شود نمی‌توان محدودیتی برای اندازه توسعه کلان شهر قائل شد. انطباق‌گرایان اصولاً کلان شهرها را بعنوان موتور رشد اقتصادی کشور قلمداد می‌نمایند. به اعتقاد این گروه کلان شهرها زمینه نوآوری و تنوع را ایجاد می‌کنند و اندازه آن را نمی‌توان با یک رقم دلخواه جمعیتی معین کرد، بلکه با ظرفیت رشد اقتصادی معین خواهد شد. بنابراین معیار مشخصی برای اندازه بهینه کلان شهرها وجود ندارد و یا اینکه رشد شهرها ضرورتاً باید کنترل شود، پذیرفتنی نیست بلکه این مدیریت شهری است که اندازه بهینه کلان شهرها را می‌تواند مشخص کند (Haris, 1990).

- دیدگاه مداخله‌گرایان^۲

این گروه معتقد است که رشد نامتوازن کلان شهرها برای توسعه کشور زیان آور خواهد بود. این شهرها حوزه‌های نفوذ خود را استثمار کرده و آنها را به فقر و عقب افتادگی محکوم می‌سازند. در نتیجه تجمع بیش از حد جمعیت در شهرها زیان‌آور تلقی شده و باید از آن اجتناب نمود. مداخله‌گرایان در مورد زمان مداخله دولت برای تمرکز زدایی می‌گویند؛ وقتی که جمعیت شهری به یک میلیون نفر رسید مشکلات خود را نمایان ساخته و زمان مداخله آغاز می‌شود. عده‌ای می‌گویند که جهت مداخله باید به نفع محیط‌های روستایی باشد. در حالیکه عده‌ای دیگر طرفدار مداخله به نفع شهرهای کوچکتر هستند و پاره‌ای دیگر معتقدند که ملاحظات باید از جهت اصلاح روابط استثماری بین کلان شهر و حوزه نفوذ آنها باشد (مرادی مسیحی، ۱۳۷۹، ص ۱۱۵).

1 - Accommodationists.
2 - Interventionalist.

این نظریات عمدتاً براساس فرضیاتی شکل می‌گیرند که کلان‌شهرها را منشا تمام مشکلات می‌داند و به دنبال محدود کردن اندازه کلان‌شهر می‌باشد. در این نحوه نگرش اعتقاد بر این است که روستا به شهر یارانه می‌دهد و شهرها را موجب انفجار جمعیت می‌داند. در حالی که امروزه دیدگاه‌های نوینی مطرح شده که براساس آن شهرها و خصوصاً کلان‌شهرها را منشأ نوآوری و رشد اقتصادی می‌داند و برخلاف دیدگاه‌های گذشته، معتقد است که این شهرها هستند که به روستاها یارانه می‌رسانند (Perlman.1993).

در دهه‌های اخیر در ایران خزش شهرها به سمت حومه‌ها و گرایش شدید به گسترش جمعیت و فعالیت در پیرامون مفاهیم تازه‌ای به نام «منطقه شهری» یا «کلان شهری» را به وجود آورده است (نظریان، ۱۳۸۴، ص ۲۷). در شمال کشور و در جلگه سرسبز گیلان رشد جمعیتی و کالبدی شهر رشت نیز در دو دهه گذشته (۸۵ - ۶۵) بسیار شتابان بوده و بیشترین اثر را بر روی مناطق پیرامونی، شهرهای اقماری و حوزه نفوذ خود داشته است. براین اساس می‌توان فرضیات زیر را مطرح کرد:

فرضیه اول؛ کلان‌شهر رشت، جمعیت، فعالیت‌ها و توسعه فیزیکی خود را به سمت حاشیه سوق داده و تا کنون با اشغال اراضی کشاورزی روستاهای متعددی را در خود ادغام کرده است.

فرضیه دوم؛ کلان شهر رشت با تمرکز خدمات، اشتغال و ثروت، با جذب امکانات نواحی پیرامونی، تعادل ناحیه‌ای را به خطر انداخته و شهرهای اقماری خود را از رشد و توسعه اقتصادی مناسب محروم کرده است.

۳. روش تحقیق

پژوهش علمی، کوششی نظام‌مند برای یافتن پاسخ مناسب به پرسش‌ها می‌باشد. این کوشش ساختاری متکی بر یک نظام منطقی است که از نحوه نگرش به مسئله آغاز و تا نتیجه‌گیری و یافتن پاسخ‌ها ادامه می‌یابد. روش تحقیق در این پژوهش به صورت توصیفی-تحلیلی می‌باشد. جمع‌آوری اطلاعات بر اساس سالنامه‌های آماری استان گیلان طی سالهای (۱۳۸۵ - ۱۳۳۵) و همچنین ۳ طرح جامع انجام شده در سالهای (۱۳۸۶ - ۱۳۶۹ - ۱۳۴۵) بوده است و از منابع دیگر از جمله؛ کتابها، مقالات، گزارشات و سایر منابع اسنادی نیز استفاده شده است. سپس از طریق مصاحبه با افراد متخصص در سازمانهای؛ مسکن و شهرسازی و معاونت برنامه‌ریزی استانداری گیلان و شهرداری رشت و مطالعات میدانی بخش دیگر اطلاعات مورد نیاز پژوهش بدست آمد.

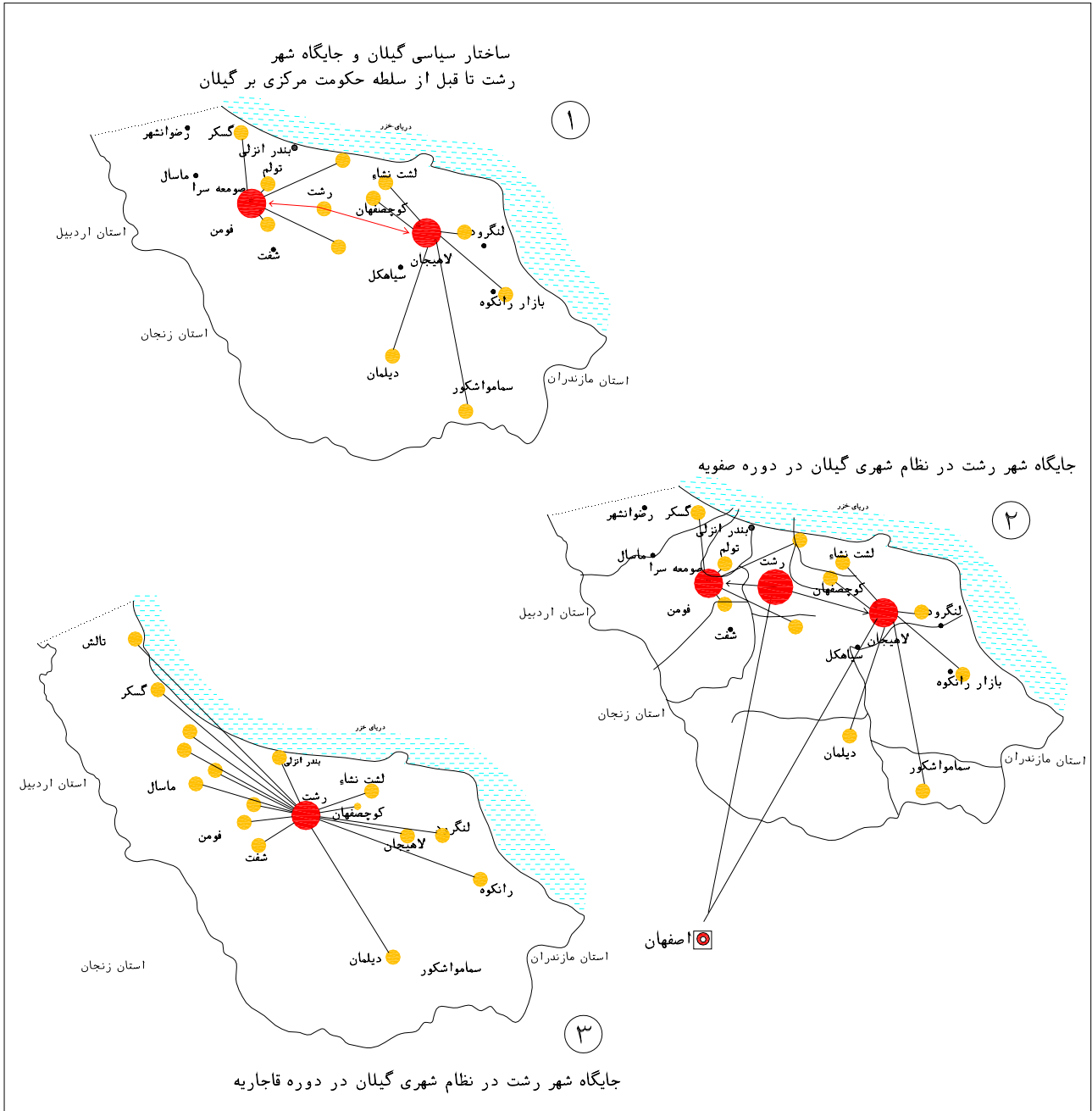
محدوده مکانی تحقیق در استان گیلان، شهرستان رشت می‌باشد. تمرکز بیشتر بر روی منطقه کلان شهری رشت که شامل شهر رشت، بعنوان مادر شهر ناحیه‌ای و شهرهای اقماری آن مانند؛ خمام، کوچصفهان، خشکیجار، سنگر و لشت-نشاء صورت گرفته‌است. اطلاعاتی که از این گونه مراکز و منابع در رابطه با موضوع پژوهش بدست آمد، به منظور مشخص ساختن و ارزیابی روابط علت و معلولی در سطح منطقه کلان‌شهر رشت به شکل‌های مختلف مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. برای پردازش نهایی و تهیه جداول و نمودارها از نرم افزارهای SPSS, EXCEL استفاده شده است و برای تهیه نقشه‌های متن از نرم افزارهای GIS و AutoCAD بهره گرفته‌شد.

۴. یافته‌های تحقیق

۴-۱. تحولات تاریخی

زمانی که در سال ۱۰۰۴ هـ. ق شهر رشت به فرمان شاه‌عباس صفوی مرکز استان گیلان شد، تحولاتی شگرفی به تدریج در آن ظاهر شد. مرکزیت جغرافیایی و سیاسی شهر رشت نسبت به سایر شهرهای دیگر استان بخصوص لاهیجان و فومن شرایط ممتازی را فراهم آورد. قرار گرفتن شهر در محل تقاطع راههای ارتباطی و تجارت پرسود ابریشم از یک طرف و اهمیت یافتن نقش‌های خدماتی، سیاسی و اداری از طرف دیگر، زیربنای زندگی را در آن، دگرگون ساخته و عملکرد صرفاً کشاورزی آن را با عملکردهای تجاری و بازرگانی همراه ساخت و گسترش فضایی و کالبدی آن را در طی زمان رقم زد (فومنی، ۱۳۴۹، ص ۱۷۸).

نقش عوامل سیاسی در سطح بین‌المللی نیز در رشد و گسترش شهر رشت انکارناپذیر است. مهمترین عامل سیاسی اثرگذار در این زمینه نفوذ روس‌ها در گیلان برای نشان دادن سلطه و حضور در فلات مرکزی ایران، جهت رقابت با دولت اروپایی، از جمله انگلستان بود. آنان برای حضور و تثبیت خود به تقویت مهمترین محور ارتباطی با فلات مرکزی ایران، انزلی، رشت، قزوین و تهران پرداختند. توجه روس‌ها به این محور به مرکزیت رشت، دولت مردان صفویه و قاجاریه را بر آن داشت که برای مقابله با نفوذ و سلطه خارجی، حضور فعال‌تری در گیلان و از جمله شهر رشت داشته باشند (شکل ۱). در نتیجه، توجه دو جانبه نیروهای خارجی مانند روسیه و انگلستان و حکومت‌های مرکزی ایران، به طور نسبی موجب تقویت و گسترش این شهر شد (سفردوست، ۱۳۸۴، ص ۶۹). در سطح منطقه‌ای جذب مازاد مناطق پیرامونی و تنوع فعالیت‌های اقتصادی در شهر رشت، با موقعیت استقرار آن ارتباط بسیار نزدیکی داشته است. زیرا رشت در مسیر ارتباطی دو حکومت محلی قدرتمند لاهیجان در شرق و فومن در غرب گیلان قرار داشت و نقطه پیوند و محل گذر جریان کالا و مسافر در سطح استان بود (عظیمی، ۱۳۸۱، ص ۱۸).

منبع: دایره جغرافیایی ارتش، نقشه آبادیهای استان گیلان، سال (۱۳۲۸)

شکل شماره ۱: جایگاه شهر رشت در قبل و بعد از صفویه و دوره قاجاریه

۴-۲- تحولات جمعیتی در کلان شهر رشت

در نیم قرن گذشته کشور ما کم و بیش با افزایش شتابان جمعیت و توزیع نامتعادل جغرافیایی آن که متأثر از محیط طبیعی و نحوه برنامه‌ریزیها و سیاستگذاریهای کلان کشور می‌باشد، روبرو بوده است. در فرآیند برنامه‌ریزی جهت گسترش اندازه و کالبد شهری، شناخت ویژگیهای کمی و کیفی جمعیت ضروری است (زنجان و همکاران، ۱۳۸۲، ص-۷۶).

استان گیلان به دلیل مساعدت شرایط طبیعی از جمله فراوانی باران و حاصلخیزی خاک، از توزیع متعادل جمعیت برخوردار است. در سال ۱۳۸۵ استان گیلان ۱۶ شهرستان و ۴۹ نقطه شهری و بالغ بر ۲/۴۰۴/۸۶۱ نفر جمعیت داشته است. در این سال شبکه شهری منطقه دارای ۴۹ نقطه شهری بوده است که بزرگترین آنها شهر رشت با جمعیت ۵۵۷۳۶۶ نفر و کوچکترین ماسوله ۵۵۹ نفر جمعیت بوده است. در سال ۱۳۸۵ شهرستان رشت با مساحت ۱۴۲۷ کیلومترمربع و جمعیت ۸۵۷۶۰۶ نفر، از ۶ نقطه شهری، ۱۸ دهستان و ۲۹۶ روستا تشکیل شده بود. شهرهای آن؛ رشت، خمام، کوچصفهان، سنگر، لشت‌نشاء و خشکبیجار می‌باشد.

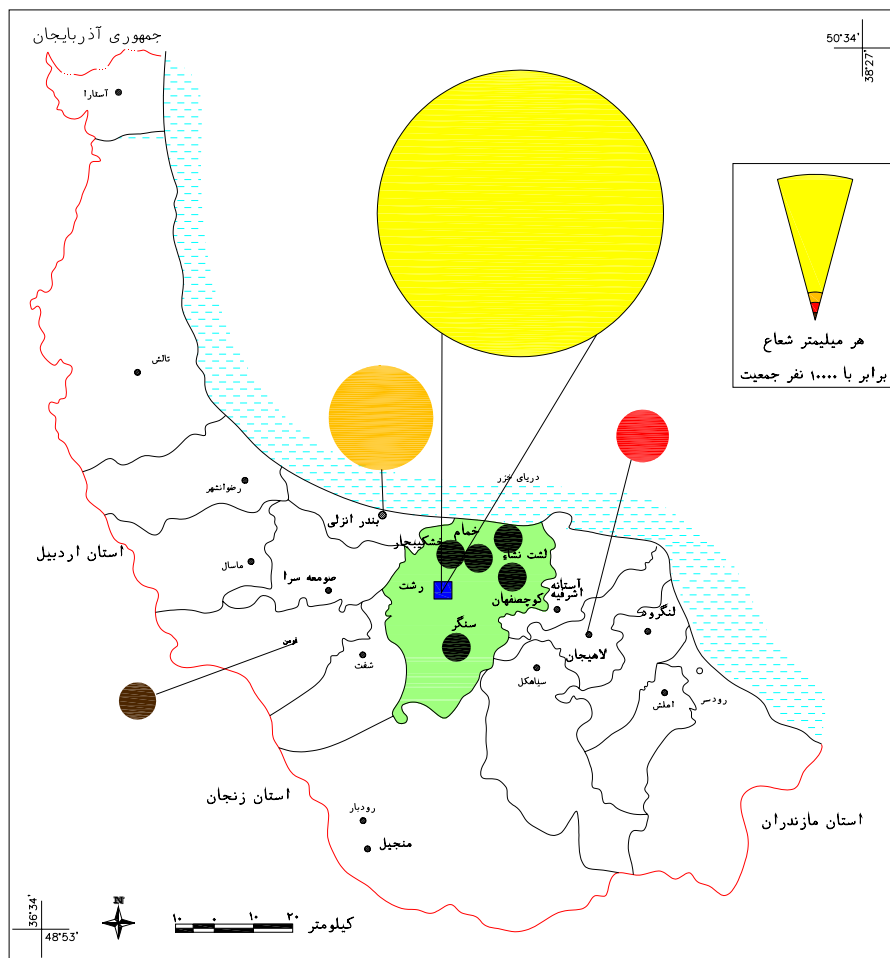
در دهه‌های گذشته طی سالهای (۸۵ - ۳۵) به دنبال تداوم نقش مرکزیت استان و تمرکز فعالیتهای اقتصادی و اجتماعی، میانگین رشد جمعیت شهر رشت بالغ بر ۳/۳ درصد بوده است. در این میان در دهه (۶۵ - ۵۵) به دلیل وقوع انقلاب اسلامی و تغییر در نگرشها و سیاستهای کلان جمعیتی و در مقطع (۷۵ - ۶۵) به دنبال افزایش مهاجرتها، رشد جمعیت در این شهر افزایش بیشتری داشته است. در سطح شهرستان، شهر رشت به تنهایی ۹۲/۴ درصد جمعیت شهری را دارا می‌باشد و سایر شهرهای اقماری مانند خمام، کوچصفهان، لشت‌نشاء، سنگر و خشکبیجار فقط ۷/۶٪ جمعیت شهری را دارند. به دلیل تمرکز و کثرت جمعیت شهری، شهر رشت با ۸۹/۷ درصد بالاترین رتبه ضریب شهرنشینی در شهرستان و حتی استان را دارا است. در حالی که شهر سنگر با بالا بودن تعداد روستائیان با ۱۰/۶ درصد پایین‌ترین ضریب شهرنشینی را به خود اختصاص داده است.

به دلیل نقش غالب فعالیت کشاورزی در ناحیه مورد مطالعه، جمعیت شهرهای اقماری بیشتر روستایی بوده و مراکز شهری از جمعیت کمی برخوردار هستند. با تمرکز روز افزون سرمایه، اشتغال، خدمات آموزشی و درمانی در شهر رشت از یک طرف و نوسان تولید و درآمد در زیر بخشهای کشاورزی از طرف دیگر روند مهاجرت از پیرامون به سوی رشت در دهه های گذشته بسیار گسترده بوده است. در دهه (۸۵-۷۵) به غیر از مراکز شهری خمام و خشکبیجار که غالباً با گسترش نقش خدماتی توانسته‌اند از افزایش جمعیت برخوردار شوند، سایر نقاط شهری پیرامون مانند سنگر، کوچصفهان و لشت‌نشاء علیرغم کثرت جمعیت روستایی و بالا بودن میزان ولادتها، رشد منفی جمعیت داشته‌اند (جدول ۱). در نتیجه مراکز اقماری در یک جریان مداوم مهاجرتی، نیروهای جوان و مولد و همچنین انسجام و پویایی درونی خود را از دست داده و با وجود دارا بودن جمعیت و خدمات پایه از توسعه مناسب محروم می‌مانند.

جدول شماره ۱- تغییرات جمعیتی در شهر رشت و مراکز اقماری آن طی سالهای (۱۳۸۵ - ۱۳۶۵)

متوسط رشد جمعیت		جمعیت						
۷۵-۸۵	۶۵-۷۵	۱۳۸۵				۱۳۷۵	۱۳۶۵	سال
		ضریب شهرنشینی	جمع	روستایی	شهری			
۲/۹	۳/۷	۸۹/۷	۶۲۰۹۴۸	۶۳۵۸۲	۵۵۷۳۶۶	۴۱۷۷۴۸	۲۹۰۰۶۳	رشت نام شهر
۴/۲	۰/۹	۲۲/۹	۵۶۲۱۷	۴۳۳۰۸	۱۲۹۰۹	۸۵۸۵	۷۸۱۴	خمام
-۰/۰۸	۱	۲۷/۷	۳۹۰۹۴	۲۸۳۰۹	۱۰۷۸۵	۱۰۸۷۶	۹۷۵۱	لشت‌نشاء
-۰/۱۳	۲/۴	۱۵/۹	۵۲۲۳۶	۴۴۴۳۴	۸۴۰۲	۸۵۱۵	۶۷۲۴	کوچصفهان
۱	۰/۶۵	۲۵/۵	۲۹۳۱۶	۲۱۸۳۱	۷۴۸۵	۶۷۵۰	۶۳۲۸	خشکبیجار
-۰/۸	۲/۷	۱۰/۶	۶۰۱۴۶	۵۳۷۴۲	۶۴۰۴	۶۹۴۳	۵۳۰۹	سنگر

منبع: آمارنامه‌های استان گیلان - سالهای (۱۳۶۵ - ۱۳۸۵)

منبع: آمار نامه استان گیلان، سال (۱۳۸۵)

شکل شماره ۲: جمعیت شهر رشت و شهرهای اقماری آن در سال (۱۳۸۵)

۳-۴- تحولات کالبدی - فضایی

شهر و سکونتگاههای شهری در اثر گذشت زمان با تغییرات زیادی روبرو می‌شوند. رشد و گسترش و تغییرات بوجود آمده در شهرهای ایران، از دیرباز تا کنون به دلایل گوناگون با سرعت و کندی در مراحل مختلف روبرو بوده است. از جمله این دگرگونی‌ها، تغییرات کالبدی- فضایی است. عوامل مؤثر در آن عبارتند از: افزایش جمعیت، مهاجرت، گسترش شبکه‌های ارتباطی، تهیه و اجرای طرح‌های فیزیکی- کالبدی، حوادث طبیعی و زیر ساخت‌ها (شبکه‌های آب، برق و گاز و تأسیسات زیربنایی و روبنایی و ...) که در این میان افزایش جمعیت و نیاز به مسکن و مسأله مهاجرت و تغییر در محدوده شهر، مهمترین مواردی هستند که تأثیر زیادی در تغییرات کالبدی - فضایی سکونتگاه‌های شهری بر جای می‌گذارند.

در مجموع می‌توان توسعه کالبدی و فیزیکی شهر رشت را در سه دوره بررسی کرد:

- دوره اول توسعه قبل از سال (۱۳۴۵)

در دوره اول شهر رشت به دلیل موقعیت ارتباطی، وجود زمین‌های فراوان و حاصلخیز برای تأمین غذا و پذیرش جمعیت، مکان‌گزینی مناسب و پسرانه‌های جلگه‌ای شرایط مناسبی را برای مرکزیت سیاسی و اداری ارائه نمود. در این

دوره با تمرکز گرایی کالبدی و سیاسی که ناشی از نیاز دولت مرکزی و صاحبان قدرت برای تسلط بر منطقه امری اجتناب ناپذیر می‌نمود، شهر به توسعه کالبدی خود دست زد و بازارهای متعددی در آن شکل گرفت. اتکاء به بازارهای محلی که رابطی میان اقتصاد روستایی و شهری بوده است، هسته اولیه پیدایش اغلب شهرهای گیلان می‌باشد. در این دوره هفت محله ساختار شهر را تشکیل می‌دادند و بازارهایی مانند ساروق بندان، ساغریسازان و صیقلان از رونق خوبی برخوردار شده بودند. در فاصله بین محلات مسکونی و بازار، بازارچه‌ها و سراهای متعددی قرار داشتند و محلات به عنوان واحدی شهری با ساختار اجتماعی تجزیه نشده عمل می‌کردند و سلسله مراتب طبقاتی و جدایی‌گزینی اجتماعی هنوز چندان نمایان نشده بود.

طی سالهای ۱۳۱۴ تا ۱۳۲۷، مهمترین محورهای ارتباطی شهر رشت که شامل توسعه و تعریض معابر موجود بود، با گرایش برون شهری در مسیرهای جاده پیربازار، انزلی، لاهیجان، سنگر، تهران و لاکان شکل گرفت. مهمترین فعالیت‌های انجام شده در این مرحله، پرهیز از دخالت در شبکه‌های داخلی و مداخله در پیرامون شهر بود. این شیوه مداخله زمینه ساز توسعه شهر به حوزه پیرامونی شد. در سالهای ۱۳۲۷ تا ۱۳۴۳ شبکه ارتباطی رشت - فومن و محدوده سبزه میدان تعریض شده و توسعه یافت. در این دوره هدف بیشتر محدود کردن گسترش بی رویه شهر بود تا بتوان آن را در قالب یک شبکه حلقوی محدود کرد. این تفکر از سال ۱۳۴۳ تا ۱۳۵۷ با احداث جاده‌های کمربندی در اطراف شهر تقویت شد (سفر دوست، ۱۳۸۴، ص ۹۰).

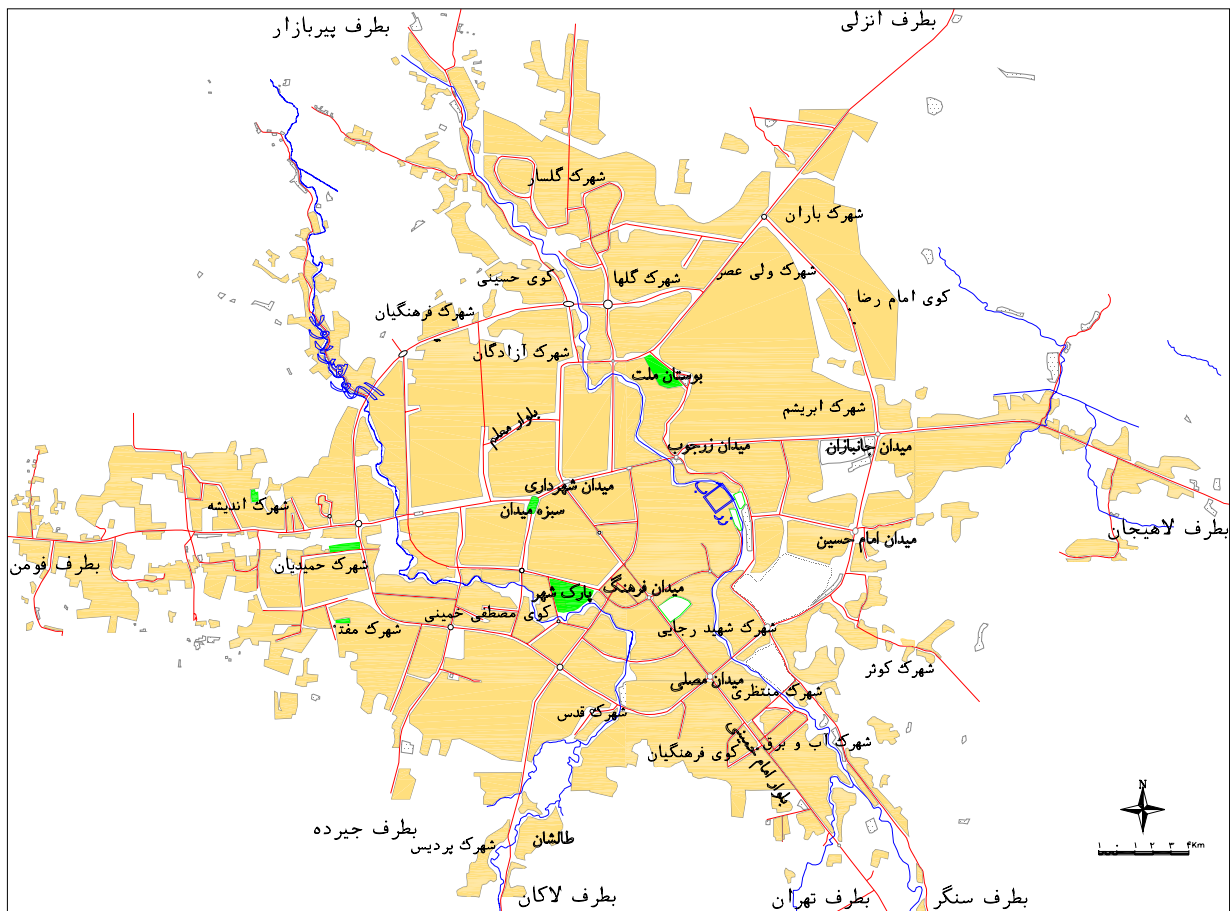
توسعه و گسترش شهر رشت در دوره پهلوی دوم با توجه به شیوه‌های مداخله، زمینه ساز دو نوع توسعه شد: توسعه خودرو و بدون اندیشه، که از موج مهاجرت متأثر بود و در حاشیه شهر و پیرامون اتفاق افتاد و توسعه مبتنی بر مصوبات طرح جامع، که مهم‌ترین نتایج آن در قالب مجتمع‌های مسکونی جدید و شهرک‌سازی بروز یافت. از آنجا که اقتدار مقامات محلی با زمینه‌های مهاجرتی هماهنگ نبود، شیوه توسعه و گسترش شهر ناهنجاریهایی را نشان می‌داد. در این دوره توسعه و گسترش خودرو ناشی از مهاجرت‌ها بیش از طرح توسعه پیش بینی شده بود و این بر هم خوردن تعادل، بافت ناموزونی را به شهر تحمیل کرد.

- دوره دوم توسعه از سال (۱۳۴۵ تا ۱۳۵۷)

در قبل از انقلاب به دنبال تغییرات بنیادی در ساختار سیاسی، اقتصادی و اجتماعی کشور بافت شهری دچار تغییر گردید، در این دوره شهر رشت چهره خود را تغییر داده و تحت تأثیر عوامل ملی و درونزا و عوامل بیرونی متأثر از نوگرایی و غرب گرایی تغییرات کالبدی در خود ایجاد نمود. تغییرات کالبدی شهر رشت در دوره دوم متأثر از عوامل متنوعی بوده است. از جمله افزایش قیمت نفت در اوایل دهه ۵۰، اثرات کالبدی اصلاحات ارضی که با تأخیر وارد این دوره شده بود، پیوند هر چه بیشتر اقتصاد منطقه با اقتصاد ملی، را می‌توان ذکر کرد. افزایش روز افزون جمعیت و گسترش فضای شهری به دنبال تمرکز درآمدهای نفتی در شهرها و تشدید جاذبه‌های شهری و نمایان شدن عوامل دافعه روستاها، شهر را با مسائل جدی اشتغال، مسکن، خدمات و تأسیسات شهری و عوارض اقتصادی و اجتماعی خاصی رو برو ساخت. در این دوره با تهیه و اجرای اولین طرح جامع شهر رشت که افق ۲۵ ساله آینده را بر اساس نیازهای خدماتی و روند توسعه فیزیکی شهر را مشخص می‌کرد، زمینه لازم برای کنترل و هدایت شهر بر اساس برنامه تعیین گردید. در این دوره با توسعه فعالیت‌های تولیدی و صنعتی در اندام شهر رشت، تغییرات ویژه‌ای در کالبد شهر بوجود آمده است.

توسعه فضاهای کالبدی مانند مدارس جدید، ادارات، بیمارستان، سینما، هتل، پارک و صناعی چون گونی بافی، بلورسازی و کفبافی در رشت مستقر گردید. همچنین با خیابان‌کشی‌های جدید و گسترش بازارهای مدرن در کنار بازارهای سنتی روز به روز با افزایش جمعیت، فضای شهری نیز گسترده‌تر شد (طرح جامع شهر رشت، ۱۳۸۶، صص ۳۲ و ۳۳).

در این دوران بافت‌های جدید شهری در بیرون بافت‌های قدیمی شکل گرفت و شهرسازی نوین باعث بوجود آمدن کوی‌های مسکونی جدید در چهارگوشه شهر شده است. در واقع این بافت‌های جدید شهری جهت توسعه شهر رشت را در دهه‌های اخیر رقم زده‌اند. به صورتیکه هم اکنون مرزهای فیزیکی جدید شهری بسیار فراتر از رودخانه‌های زرجوب و گوهررود قرار دارد و شهر از چهار سو به موازات چهار خیابان اصلی احداث شده، به صورت خطی رشد نموده است. در این دوره کاربری‌های جدید به ویژه کاربری تجاری در سطح شهر پراکنده شد و با ورود پرشتاب اتومبیل و ساخت خیابان‌های جدید شهر با سرعت در اطراف محلات قدیمی با دست‌اندازی به اراضی کشاورزی به توسعه خود پرداخت.

منبع: سازمان مسکن و شهرسازی استان گیلان، سال (۱۳۸۵)

شکل شماره ۳: شهرک‌های ایجاد شده در شهر رشت طی سالهای (۱۳۴۵-۱۳۸۵)

- دوره سوم توسعه از سال (۱۳۵۷ تا ۱۳۸۵)

استخوان‌بندی ساختار کالبدی فعلی یا وضع موجود شهر رشت نه به تبعیت از سیاست و برنامه طرحی معین، بلکه به تدریج و تحت تأثیر عوامل و مقتضیات روز شکل گرفته است. با وقوع انقلاب اسلامی در ایران، اقدامات شهرسازی

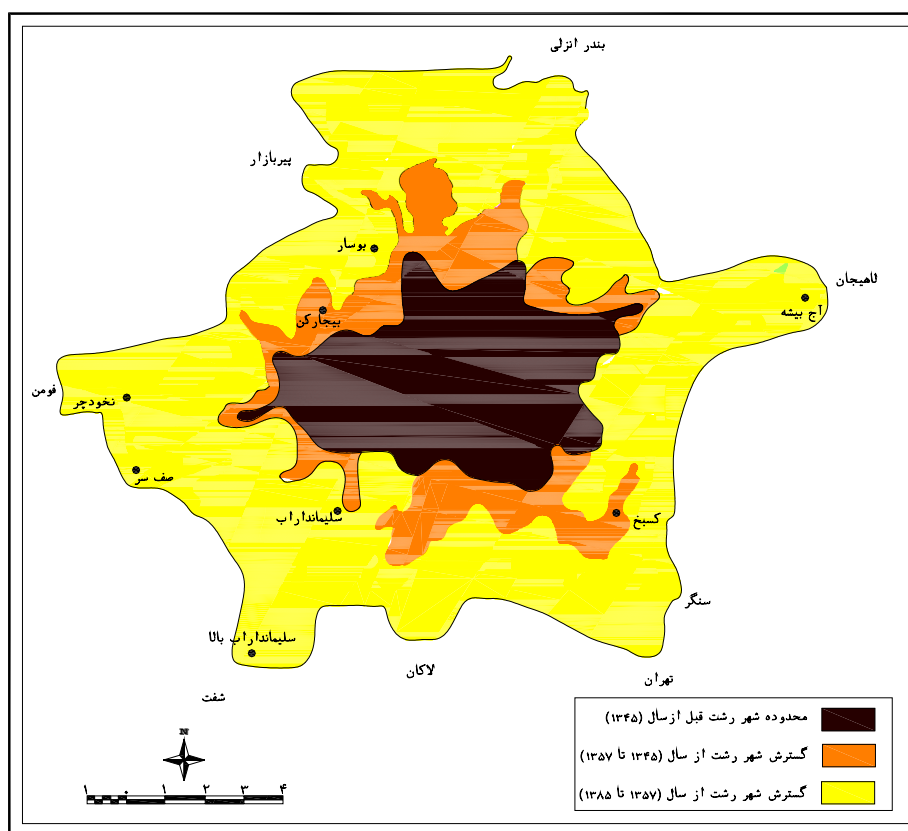
با پیروی از طرح جامع قبلی و گاه با مداخله مقامات محلی انجام شد (غمامی، ۱۳۸۳، ص ۹۵). در این دوره در گسترش فضایی - کالبدی شهر، رشد «خودروی شهر» بر اثر ساخت و سازهای غیر مجاز کاملاً مشهود است که هنوز هم غیر قابل کنترل به نظر می‌رسد. با مقایسه توسعه شهر از پایان حکومت پهلوی و توسعه فعلی آن، مشخص می‌گردد که علاوه بر ساخت و سازهای غیرمجاز، نبود اقتدار در مدیریت شهری و ناآگاهی از عواقب ساخت و سازهای بی‌رویه، حتی در بخش‌هایی از شهر که طرح مصوب نیز داشت، خارج از چهارچوب اهداف طرح جامع شهری انجام شده است.

در دهه‌های اخیر رشد فیزیکی شهر شتاب بیشتری گرفت و با تمرکز سرمایه و خدمات و شکل‌گیری کارخانجات و صنایع در پیرامون، توسعه و گسترش شهر ادامه یافت و هسته‌های جمعیتی جدیدی در حاشیه شهر شکل گرفت (شکل ۳).

علل اصلی این توسعه شتابان عبارت بود از :

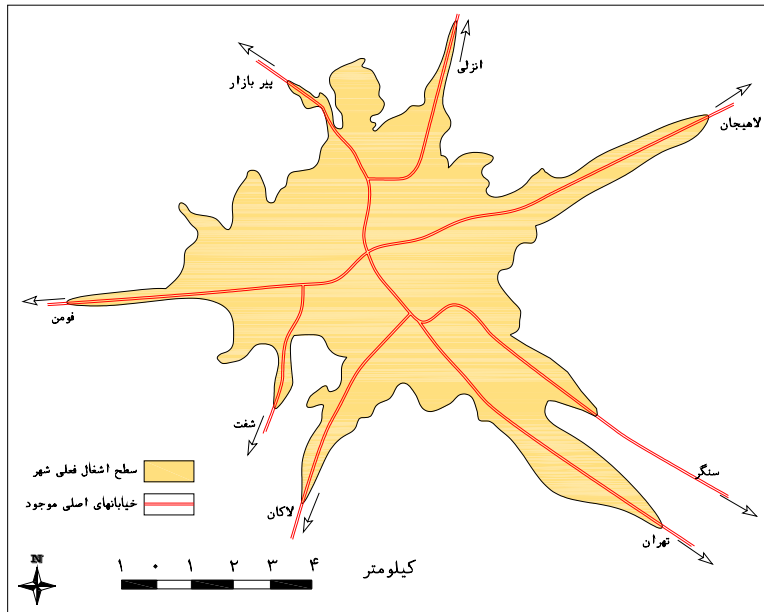
- ۱- افزایش جمعیت اعم از رشد طبیعی و مهاجرتها
- ۲- گسترش حمل و نقل به ویژه در حواشی بیرونی شهر
- ۳- تمرکز صنایع و کارخانجات تولیدی در پیرامون شهر و گسترش هسته‌های جمعیتی
- ۴- وجود اراضی مناسب و ارزان برای توسعه فیزیکی شهر
- ۵- مرکزیت اقتصادی، اداری، خدماتی و به تبع آن افزایش انگیزه برای جذب مهاجران
- ۶- واگذاری زمین از سوی دولت به افراد، نهادها، سازمانها و تعاونی‌ها بدون نظارت دقیق در ساخت و سازهای

شهری

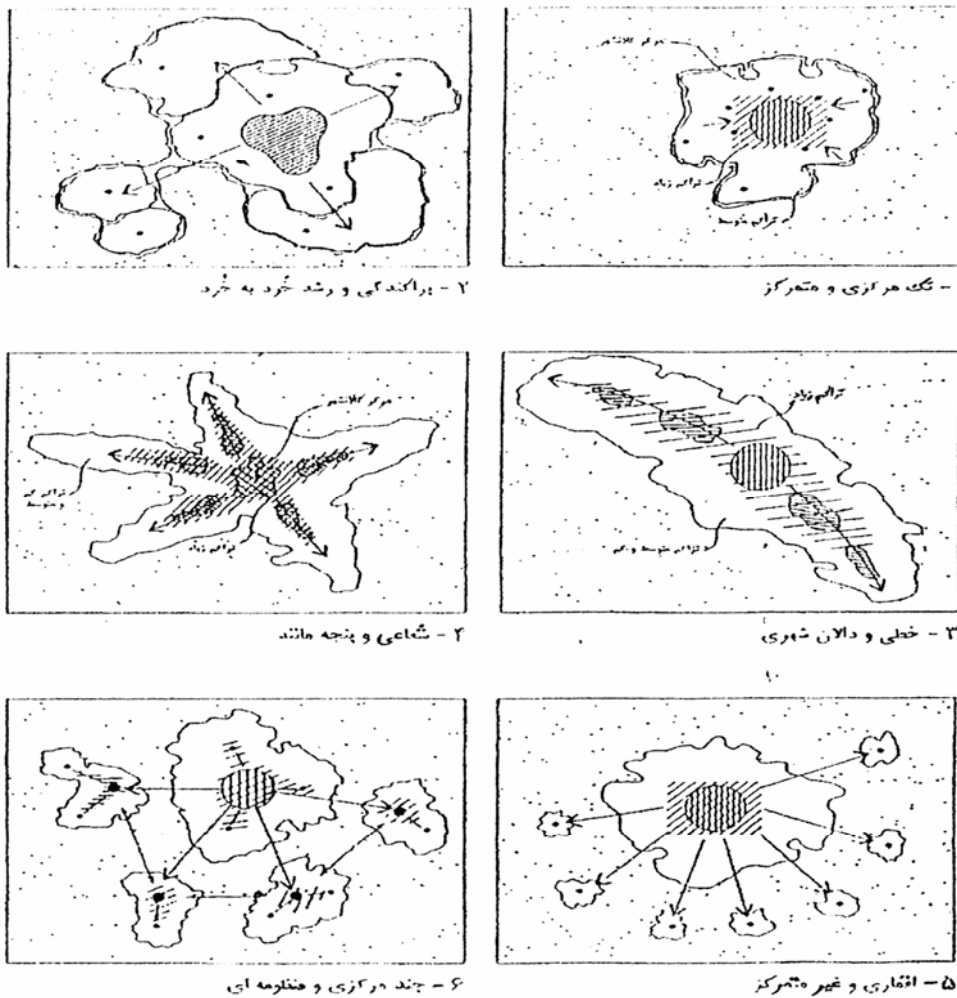
منبع: سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان گیلان، سال (۱۳۸۵)

شکل شماره ۴: توسعه فیزیکی شهر رشت در سه مقطع زمانی (قبل از ۴۵ - ۴۵ تا ۵۷ - ۵۷ تا ۸۵)

منبع: معاونت برنامه ریزی استانداری گیلان، سال (۱۳۸۷)

شکل شماره ۵: نقشه توسعه فیزیکی کلان شهر رشت بر اساس مدل شعاعی، سال (۱۳۸۷)

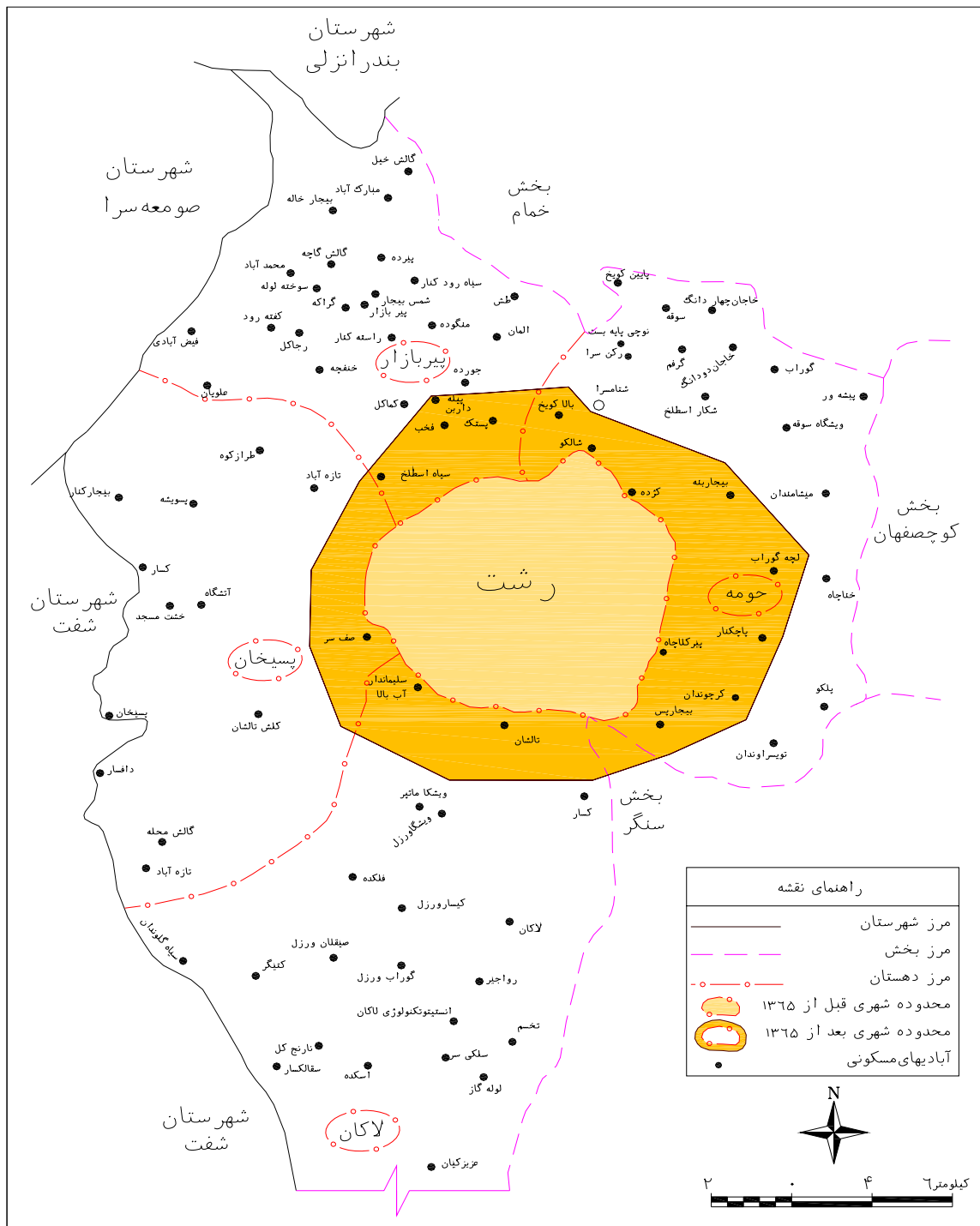
منبع: طرح مجموعه شهری تهران، ۱۳۷۹، ص ۳۲.

شکل شماره ۶: اشکال توسعه کالبدی منطقه کلان شهری

۴-۴. توسعه فیزیکی شهر رشت و ادغام روستاهای پیرامون

توسعه فیزیکی شهر فرآیندی پویا و مداوم است که طی آن محدوده های فیزیکی شهر و فضاهای کالبدی آن در جهات عمودی و افقی از نظر کمی و کیفی افزایش می یابد. در رشد افقی شهر ممکن است شهرهای اقماری و یا نقاط روستایی به تدریج در داخل محدوده قانونی شهرها قرار گیرند (زنگی آبادی، ۱۳۷۱، ص ۷).

جلگه گیلان به دنبال شرایط مساعد طبیعی و فراوانی منابع آب و حاصلخیزی خاک از توزیع متعادل جمعیت برخوردار بوده و مراکز جمعیتی شهری و روستایی آن به صورت پراکنده در نواحی مختلف آن استقرار یافته اند. در این میان شهر رشت در کانون جغرافیایی جلگه گیلان و در یک منطقه روستایی و کشاورزی قرار گرفته است. از زمانی که این شهر مرکزیت سیاسی و اداری استان را پذیرفته، گسترش کالبدی و فیزیکی خود را شتاب بخشیده است، به گونه ای که مساحت خود را از ۱۶ کیلومتر مربع در سال ۱۳۳۵ به بالغ بر ۱۴۹ کیلومتر مربع در سال ۱۳۸۵ رسانیده است. توپوگرافی مناسب و فراوانی نقاط روستایی در پیرامون آن از یک طرف و توسعه کالبدی و فضایی متأثر از رشد جمعیت از طرف دیگر باعث شده است که تاکنون این شهر روستاهای متعددی را از جهات مختلف در درون بافت خود ادغام کند. همچنین علاوه بر روستاهای وارد شده به بافت شهری، بدلیل فراوانی نقاط روستایی در پیرامون شهر و روابط بسیار گسترده اقتصادی، خدماتی، اجتماعی و بعد فاصله ناچیز آنها، روستاهای متعدد دیگری، طی سالهای آتی وارد محدوده شهر رشت شده و فضای کالبدی و ساختار جمعیتی آنها از نظر کمی و کیفی دچار تغییر خواهند شد (شکل ۷).

منبع: فرهنگ آبادیهای استان گیلان سالهای (۱۳۶۵-۱۳۸۵)

شکل شماره ۷: نقشه روستاهای ادغام شده در شهر رشت طی سالهای (۱۳۶۵ تا ۱۳۸۵)

۴-۵. بازتاب‌های گسترش کالبدی - فضایی شهر رشت

اثرات گسترش فیزیکی مادر شهر رشت را می‌توان در طیف‌های وسیعی از شکل‌ها و روابط انسان با محیط مشاهده کرد، با گسترش کالبدی- فضایی شهر رشت، نه تنها نواحی حاشیه شهر، بلکه مناطق پیرامونی در سطح ناحیه تحت تاثیر این گسترش قرار گرفته‌اند. از جمله:

۱- بهم خوردن نظام سلسله مراتب شهری

با افزایش تعداد جمعیت و اندازه شهر، نظام شهری گسیخته شده و روز به روز فاصله شهر رشت با سایر شهرها بیشتر می‌شود به گونه ای که در سال ۱۳۸۵ رشت ۵ برابر دومین شهر یعنی بندر انزلی جمعیت داشته است. این شرایط شهرهای کوچک را از توسعه باز داشته و با تمرکز خدمات و سرمایه در مرکز، زمینه را برای مهاجرت بیشتر به شهر رشت فراهم می‌کند.

۲- ادغام روستاهای متعدد به داخل بافت شهر

در دهه‌های گذشته با توسعه فیزیکی شهر رشت، روستاهای متعددی از جهات مختلف جغرافیایی وارد محدوده شهری شده‌اند و با توجه به کثرت نقاط روستایی در پیرامون شهر، این روند کماکان در آینده ادامه خواهد یافت (شکل ۷).

۳- تغییر کاربری اراضی از کشاورزی به کاربری‌های خدماتی

با توسعه فیزیکی شهر اراضی کشاورزی به کاربری‌های تجاری، مسکونی و خدماتی تغییر یافته و حتی اراضی وسیعی از فعالیت کشاورزی خارج شده و به انتظار گذاشته می‌شود.

۴- تغییر در چشم اندازهای طبیعی

گسترش روزافزون شهر سبب پیدایش مشاغل متعدد خدماتی، بویژه در مدخل‌های ورودی و خروجی شهر شده و منظر شهری را به شکل نامناسب جلوه می‌کند. انباشت ضایعات شهری، گسترش انبارها، پارکینگ‌ها، تعمیرگاه‌ها و مشاغل خدماتی سبب آلودگی محیط زیست شده و زندگی را در مناطق حاشیه شهر با مشکلات اساسی مواجه ساخته است.

۵- تغییر اشتغال

با توسعه کالبدی شهر، مشاغل کشاورزی از بین رفته و افراد روستایی که الان بخشی از جمعیت شهر می‌باشند جذب مشاغل خدماتی رتبه پایین و غیررسمی می‌شوند. این افراد غالباً از وارد شدن روستاهایشان به محدوده شهر نفع زیادی نمی‌برند. زیرا بورس بازان زمین از سالهای گذشته به دلیل دسترسی به اطلاعات مربوط به چگونگی جهت توسعه و برنامه‌های عمرانی، زمین روستائیان را با قیمت‌های بسیار نازل خریداری کرده و آنها به اجبار وارد محدوده شهر و مشاغل غیر رسمی می‌شوند.

۶- تبدیل شهر گرا به شهرنشین

رشد سریع شهر سبب می‌شود که روستائیان پیرامون شهر بدون نهادینه شدن فرهنگ شهرنشینی وارد حیطه شهری شده و با فرهنگ روستایی در شهر زندگی کنند.

۷- تمرکز خدمات

تمرکز فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی به دنبال خود تمرکز جمعیت را نیز سبب می‌شود. در شهرهای بزرگ بدلیل صرفه جویی‌های ناشی از مقیاس تراکم سرمایه سبب گسترش سرمایه گذاری و به تبع ایجاد اشتغال و درآمد می‌گردد. تمرکز خدماتی در کلان‌شهر رشت ساختار اقتصادی و اجتماعی همه شهرهای گیلان را تحت تاثیر قرار داده و رشد طبیعی آنها را با مشکلاتی مواجه می‌کند.

۸- تغییرات جمعیتی

با افزایش روزافزون جمعیت و تمرکز فعالیت‌های انسانی حوزه نفوذ و دامنه کشش کلان‌شهر رشت در سطح منطقه دائماً رو به افزایش است و با ادغام پی‌درپی روستاها به محدوده شهری، تعداد جمعیت روستایی و شهری آن دائماً در حال تغییر می‌باشد.

نتیجه‌گیری

شهر رشت به دلیل، موقعیت ارتباطی، وجود زمین‌های فراوان و حاصلخیز، مکان‌گزینی مناسب و پسرکانه‌های جلگه‌ای، شرایط مناسبی را برای مرکزیت سیاسی و اداری ارائه نمود. برتری نسبی رشت که از زمان صفویه نسبت به دو منطقه حاکم نشین لاهیجان و فومن تقویت شده بود، ادامه یافت. در زمان قاجاریه و استقرار ثبات نسبی در سراسر کشور واقع شدن پایتخت در نزدیکی گیلان بر اهمیت شهر رشت افزوده شد و با گسترش روابط تجاری با روسیه، رشت به کانون جریان و تمرکز مازاد اقتصادی تبدیل شد. در زمان پهلوی و پس از انقلاب به دلیل مکان‌گزینی مناسب آن در راستای تامین منافع منطقه‌ای و ملی و برخورداری از پتانسیل‌های بالقوه و بالفعل طبیعی و انسانی، کماکان مورد توجه می‌باشد.

این شهر با توسعه فضایی و کالبدی خود به سرعت جمعیت و فعالیت‌های اقتصادی را به نواحی حاشیه‌ای سوق داده و در دو دهه گذشته بسیاری از روستاهای پیرامونی از جمله: تالشان، بیجاربنه، کیژده، شالکو، پيله‌داربن، فخب، پستک، سیاه‌اسطخ، بیجارپس، پاچکنار، لچه‌گوراب، صف‌سر و نخودچر را به درون خود کشیده و آنها را در خود ادغام کرده است. این خزش شهری تغییرات شگرفی را در کالبد و سیمای شهری ایجاد کرده و بازتاب‌های متنوعی را از نظر تراکم جمعیت، رشد افقی شهر، ادغام روستاهای پیرامون، توسعه کالبدی، آلودگی محیط زیست و اشغال اراضی مستعد کشاورزی ایجاد کرده است.

کلان‌شهر رشت مکان اصلی تمرکز جمعیت، سرمایه، صنعت و خدمات می‌باشد و سایر شهرهای ناحیه مانند شهرهای سنگر، کوچصفهان، لشت‌نشاء، خشکیبجار و خمم نواحی حاشیه‌ای یا پیرامونی به حساب می‌آیند. تمرکز این امکانات در مادرشهر ضمن ایجاد عدم تعادل در شهرهای اقماری سبب رشد سریع مادرشهر رشت شده است. وابستگی اقتصادی و اجتماعی شهرهای اقماری به شهر رشت این کانون‌ها را از انسجام و پویایی درونی محروم ساخته و به رغم دارا بودن جمعیت و خدمات شهری، بیشتر به مراکز خوابگاهی گروه‌های کم درآمد تبدیل شده‌اند. ایجاد ساختار مناسب در شهرهای اقماری و نواحی پیرامونی از سوی کلان‌شهر رشت زمانی به درستی امکان‌پذیر است که در برنامه‌ریزی‌های ناحیه‌ای و شهری، سیاست‌گذاری‌ها، آگاهانه و با در نظر گرفتن مزیت‌ها و داده‌های ناحیه‌ای و رعایت «اصل موازنه» صورت پذیرد تا سرمایه، تکنیک و نیروی انسانی در فضاهای جغرافیایی در سطح کلان‌شهر و شهرهای

اقماری همگن و متعادل توزیع گردد. در غیر این صورت کلان شهر با توسعه ناموزون مواجه شده که از ناهنجاری‌های اقتصادی و اجتماعی و گاه سیاسی ناشی می‌شود. لذا برای رسیدن به توسعه فیزیکی موزون و هماهنگ در شهر رشت، بیش از تهیه و اجرای طرحهای جامع، به جامع‌نگری نیازمند می‌باشیم. قبل از آنکه توسعه شتابان آن از کنترل خارج شود و مشکلات مزمن کلان شهرها در آن پدیدار گردد، باید با توجه به نقش آن در سطح منطقه و کشور با مدیریت یکپارچه شهری و پرهیز از نگاه چند بخشی، رشد و توسعه فیزیکی آن را ساماندهی کرده تا در جهت مناسب هدایت و کنترل شود.

۱- رشت به عنوان مهمترین کلان شهر ناحیه‌ای در شمال ایران در حال و آینده به سازماندهی فضایی خود و شبکه شهری ناحیه و منطقه می‌پردازد. پس باید شرایطی فراهم گردد که این شهر به جای نقش جذبی مازاد اقتصادی و سپس هدایت آن به سوی پایتخت یا کلان‌شهر ملی، بیشتر نقش توزیعی مازاد ملی و منطقه‌ای را ایفا کند، تا توسعه هماهنگی در تمام شهرهای استان تجلی گردد.

۲- شهرهای پیرامونی رشت از جمله خمام، کوچصفهان، سنگر، لشت‌نشاء و خشکبیجار مانند اقمار سایر کلان‌شهرها در زمانی کوتاه با پذیرش بار جمعیتی رشدی قارچ گونه و بدون هویت نداشته‌اند، بلکه موجودیت آنها نیز با اتکاء به اقتصاد کشاورزی با شهر رشت برابری می‌کند، ولی از زمانی که شهر رشت با پذیرش نقش مرکزیت استان و وابستگی به درآمدهای مازاد ملی در صدد تحکیم موقعیت خود پرداخت، نسبت به سایر شهرهای پیرامونی رشد فزاینده‌ای کرده و شهرهای اقماری را از رشد و توسعه مناسب بازداشته است.

۳- غالباً کلان‌شهرها بار جمعیتی خود را به سوی شهرهای پیرامونی و اقماری می‌فرستند، ولی چون شهر رشت در مراحل اولیه کلان شهر شدن قرار دارد، با تمرکز فعالیتهای اقتصادی و اجتماعی، جمعیت شهرهای اقماری را به سمت خود جذب می‌کند، به گونه‌ای که در دهه (۷۵-۸۵) اغلب شهرهای اقماری آن از رشد منفی جمعیت برخوردار بوده‌اند.

منابع

- ۱- داود پور، زهره، (۱۳۸۴): کلان شهر تهران و سکونتگاه‌های خود روی، انتشارات وزارت مسکن و شهرسازی، چاپ اول، تهران
- ۲- دایره جغرافیایی ارتش، (۱۳۲۸): نقشه آبادی‌های استان گیلان، شهرداری رشت.
- ۳- رهنمایی، محمد تقی، (۱۳۷۵): طرح جامع توسعه اقتصادی و اجتماعی استان گیلان، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان گیلان، رشت.
- ۴- رهنمایی، محمد تقی، (۱۳۸۲): مجموعه مباحث و روش‌های شهرسازی جغرافیا، انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات معماری و شهرسازی ایران، چاپ سوم، تهران.
- ۵- زنجانی، حبیب‌اله و همکاران، (۱۳۸۲): جمعیت و توسعه، مجموعه مقالات، انتشارات نشر و تبلیغ بشری، چاپ ششم، تهران.
- ۶- زنگی آبادی، علی، (۱۳۸۳): مبلمان شهری، انتشارات شریعه، چاپ اول، تهران.
- ۷- سازمان برنامه و بودجه استان گیلان، (۱۳۸۲): پیوست سالنامه آماری استان گیلان، رشت.

- ۸- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان گیلان، (۱۳۸۵): نقشه آبادی‌های شهرستان رشت.
- ۹- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان گیلان، (۱۳۸۵): سیمای اقتصادی - اجتماعی شهرستان رشت.
- ۱۰- سازمان مسکن و شهرسازی استان گیلان، (۱۳۶۹): دومین طرح جامع شهر رشت، مهندسین مشاور ایران آمایش.
- ۱۱- سازمان مسکن و شهرسازی استان گیلان، (۱۳۸۷): سومین طرح جامع شهر رشت، مهندسین مشاور طرح و کاوش.
- ۱۲- سفر دوست، احمد، (۱۳۸۴): پژوهش در شناخت هویت کالبد شهر رشت، وزارت مسکن و شهرسازی.
- ۱۳- شالین، کلود، (۱۳۷۲): دینامیک شهری یا پویایی شهرها، ترجمه دکتر اصغر نظریان، انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ اول، مشهد.
- ۱۴- عظیمی‌دوبخشری، ناصر، (۱۳۸۱): تاریخ تحولات اجتماعی - اقتصادی گیلان، انتشارات گیلکان، رشت.
- ۱۵- غمامی، مجید، (۱۳۸۳): گزیده مطالعات طرح راهبردی توسعه کالبدی شهر تهران، انتشارات مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران، چاپ اول.
- ۱۶- فومنی، عبدالفتاح، (۱۳۴۸): تاریخ گیلان، بنگاه نشر و ترجمه کتاب.
- ۱۷- مدنی‌پور، علی، (۱۳۸۱): تهران ظهور یک کلان شهر، انتشارات شرکت پردازش (وابسته به شهرداری تهران)، چاپ اول، تهران.
- ۱۸- مرادی مسیحی، وراز، (۱۳۸۱): برنامه‌ریزی استراتژیک در کلان شهرها، انتشارات شرکت پردازش (وابسته به شهرداری تهران)، چاپ اول.
- ۱۹- مرکز آمار ایران، (۱۳۸۵): آمار نامه‌های استان گیلان، سال‌های (۵۵ تا ۸۵)، سازمان برنامه و بودجه استان گیلان، رشت.
- ۲۰- نظریان، اصغر، (۱۳۸۴): پیدایش منطقه کلان شهری و بازتاب فضایی آن مطالعه موردی شهر تهران، فصلنامه جغرافیایی سرزمین، واحد علوم و تحقیقات، شماره ۷،

21- Harris, N. (1990) "Urbanization, Economic Development and Policy in Developing Countries", Habitat international, vol. 14.

22- Perlman, J, Mega - Cities, Global urbanization and Evaluate, praeger publisher, (1993).

